

'Nog nooit zoiets gehoord'

Sprekers en propagandisten in de arbeidersbeweging in Friesland 1870-1894

Naam: Bram Hilkens

Studentnummer: 3937224

Docent: Adrie-Jan van Veen

Woorden: 8.728

Aan het eind van de negentiende eeuw waren in Europa verschillende verenigingen in opkomst. Het volk werd hier door als het ware in beweging gebracht, hetgeen bijdroeg aan de democratisering van Europa. Dit onderzoek heeft zich gericht op de opkomst van de arbeidersbeweging in Friesland in de oude beweging van vóór de oprichting van de SDAP in 1894. In het manifesteren en groeien van deze beweging was een speciale rol weggelegd voor sprekers, specifiek voor de vier propagandisten van Friesland (Rindert van Zinderen Bakker, Geert van der Zwaag, Vitus Bruinsma en Tjeerd Stienstra) en hun inspiratie, socialistisch leider Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De propagandisten zorgden er met hun redes voor dat de verschillende, kleinere organisaties binnen de Friese arbeidersbeweging (die tot dan toe weinig vruchtbaar waren gebleken) een duidelijke organisatie kregen en tot eenheid kwamen. De sprekers gebruikten hiervoor een bepaald soort retoriek die sterk samenhangt met het idee van het socialisme als nieuwe levensinvulling en vervanging voor religie. Dat is in dit onderzoek besproken aan de hand van analyses van individuele redes van de vier propagandisten en Domela Nieuwenhuis. Hiermee probeert dit onderzoek cultuurhistorisch licht te werpen op de (tot nu toe) voornamelijk sociaal-economisch besproken historiografie over de arbeidersbeweging in Friesland.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
H1. De organisatie van de arbeidersbeweging in Friesland	8
1.1 Inleiding	
1.2 Ontevredenheid en de oprichting van de Provinciale Friesche Werklieden-Vereeniging (PFWV)	8
1.3 Onenigheid binnen de arbeidersbeweging	10
1.3 Conclusie	12
H2. Propagandisten als lijm voor de arbeidersbeweging	13
2.1 Inleiding	13
2.2 Propagandisten en de bloei van de arbeidersbeweging in Friesland	13
2.3 Conclusie	19
H3. Socialistische propagandisten en hun retoriek	21
3.1 Inleiding	21
3.2 Retorica, identiteit en het socialisme als religie	21
3.3 De propagandisten in Friesland en hun retoriek	25
3.4 Conclusie	32
Conclusie	33
Bibliografie	35

Inleiding

In de laatste jaren is het onderzoek naar de verhouding tussen het verenigingsleven en de democratisering en politisering van verschillende Europese samenlevingen in de negentiende eeuw aangewakkerd. Van de ene kant mobiliseerden mensen, waren de organisatievormen relatief democratisch (inclusief bestuur, ledenvergaderingen, en dergelijke) en golden ze als het ware als oefenvelden voor de democratie – niet voor niets wordt in het debat vaker gesproken over zogeheten ‘*subscriber democracies*’.¹ Van de andere kant bleken (sommige) verenigingen in essentie een apolitiek karakter te hebben.²

Kort gezegd kwam ‘het volk’ als het ware in beweging. Maar wat spoorde het volk aan in beweging te komen? In de negentiende eeuw vonden er allerlei acties plaats om mensen bijeen te brengen en gemeenschapsgevoel te creëren. Zo gaven protestanten zendingsfeesten, startte de burgerij een beschavingsoffensief (onder andere) om arbeiders in de samenleving te integreren en streden vrouwen om hun plaats in de maatschappij in vrouwenverenigingen.

Ook socialisten verenigden zich in de tweede helft van de negentiende eeuw. In Nederland ging dit vooral via de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP), die zich in 1894 vestigde. Naast haar politieke bezigheden, bood de Partij ook vertier in de vorm van leesclubs, muziekavonden, sportevenementen en ledenbijeenkomsten – allen natuurlijk voorzien van een zwaar socialistisch en dus politiek karakter, met als hoogste doel verbintenis.³ Op dit soort bijeenkomsten werden proletariërsliederen veelvuldig (en niet onbelangrijk: uit volle borst) gezongen en kwamen sprekers aan het woord. Zoals een notulist in een jaarverslag van socialistisch (SDAP-gelieerd) koor Stem des Volks over een optreden in 1899 schreef: ‘De indruk weer te geven der arbeiders die nooit zoo iets gehoord hadden, kan men niet met de pen.’⁴

Natuurlijk creëerden de veel groepen en vereniging een gevoel van verbintenis en broederschap door liederen, gezelligheid en welbespraaktheid. Maar nergens leek

---

¹ N. Bermeo en P. Nord, *Civil Society Before Democracy. Lessons from Nineteenth Century Europe* (New York 2000) xiii-xxxiii.

² S.L. Hoffmann, *Civil Society. 1750-1914* (London 2006) 45-49.

³ Zie Benedict Anderson, *Imagined Communities* (Londen 1982).

⁴ IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898-1902: Jaarverslag 1899.

de retoriek dermate emotioneel, esthetisch en meeslepend als bij de socialisten. Bij het lezen van een socialistische preek kan men zich voorstellen dat het socialisme grote groepen mensen (voornamelijk 'arbeiders die nooit zoo iets gehoord hadden') in beweging bracht.

De geschiedenis van de arbeidersbeweging in Nederland speelt zich deels af in Friesland. Eerder onderzoek naar Fries socialisme, met als centraal punt het werk van sociaal-historicus Johan Frieswijk, richtte zich grotendeels op de nationale invloed die de aanvankelijk provinciale beweging uitoefende op het socialisme in Nederland. De aanpak van Frieswijks onderzoek is veelal sociaal-economisch van aard, maar weet desalniettemin een aardig beeld te schetsen van het karakter van de Friese arbeidersbeweging. Bovendien was er in eerdere historiografie over het Friese socialisme een grote rol weggelegd voor bepaalde 'sleutelfiguren', waaronder de socialistische politici Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Pieter Jelles Troelstra. De invloed van Nieuwenhuis en Troelstra speelt terecht een grote rol in de partijgeschiedenis van de SDAP, maar heeft in eerdere historiografie haast sacrale vormen aangenomen. Hiermee worden niet per se de posities van Nieuwenhuis en Troelstra overbelicht, maar wordt met name de invloed van andere, minder concreet presente figuren, waaronder de sprekers die de landarbeiders opriepen tot revolutie, onderbelicht. Er zitten dus wat haken en ogen aan de eerdere literatuur over het Friese socialisme. Veel literatuur is verouderd en wordt bekeken vanuit een soort socialistische nostalgie, zoals in de door Van Hulst, Pleysier en Scheffer beschreven partijgeschiedenis van de SDAP, *Het Roode Vaandel volgen wij* (1969) of de door Pieter Terpstra beschreven *Opkomst en strijd van de Friese arbeidersbeweging* (1978). Beide naslagwerken beweren van wetenschappelijke aard te zijn, maar lijken eerder uitingen van socialistische grootheidswaanzin. *Het Roode Vaandel* begint het eerste hoofdstuk met een gedetailleerde omschrijving van een arbeiderswoning in beeld, geluid, geur en smaak.⁵ *Opkomst en strijd* is een boek van aanzienlijke (haast bijbelse) omvang en omschrijft voornamelijk arbeidersanekdotes. Over socialisten valt veel te zeggen, maar niet dat ze geen gevoel voor esthetiek hadden – esthetiek die tot in de vroege geschiedenis van de arbeidersbeweging te vinden valt.

---

⁵ A. Pleysier, 'Eerste Deel: 1880-1920', in: *Het Roode Vaandel volgen wij. Geschiedenis van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij van 1880 tot 1940* (Alphen a.d. Rijn 1969) 3-26, 3-4.

In recentere literatuur is de mentaliteit van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij meer in cultuurhistorisch perspectief onderzocht. Historici als Dennis Bos en Adriaan van Veldhuizen hebben dieper in het karakter van de SDAP gekeken en daarmee een completer beeld geschetst van de socialistische vereniging, haar karakter en haar mentaliteit.⁶ Hier is echter slechts gekeken naar de SDAP en niet (of op zijn minst te weinig) naar de voorgangers: de Sociaal Democratische Beweging en de oude beweging.

Tevens is het paradigma binnen de Geesteswetenschappen in de laatste jaren verschoven. Sinds de ideeën omtrent de taligheid van de realiteit is men binnen de wetenschap meer en meer naar het belang en de invloed van taal op grote en minder grote fenomenen gaan kijken. Binnen de geschiedschrijving hebben Eric Hobsbawm en Benedict Anderson zich gericht op het taalgebruik van o.a. nationalisten, waarmee zij een identiteit voor een achterban creëerden om zo hun eigen politieke agenda gelegitimeerd uit te kunnen voeren.⁷ Binnen het onderzoeksveld van *civil society* heeft historicus Henk te Velde zijn boek *Sprekende politiek* (2015) volledig gewijd aan het taalgebruik van Franse en Britse parlementariërs en hun achterban in de negentiende eeuw.⁸

In dit specifieke onderzoek zal ik mij voornamelijk richten op de Friese arbeidersbeweging, niet in de minste plaats omdat een dergelijke vereniging, die een verbond was van verschillende kleinere verenigingen in de provincie, elders in Nederland niet bestond.⁹ Op basis van primaire bronnen door schrijvende arbeiders Jelle Dam en Imke Klaver en politicus Willem Vliegen zal ik proberen te achterhalen wat de Friese arbeiders dreef zich aan te sluiten bij de arbeidersbeweging en in hoeverre de welbespraaktheid, retoriek en esthetiek van de propagandisten een rol speelden in het bijeen brengen van de arbeiders. Hiermee probeer ik een beeld te schetsen van de voorgangers van de SDAP en de invloed van sprekers op hun

---

⁶ Zie D. Bos *Waarachtige volksvrienden* (z.p. 2001), A. van Veldhuizen, *De Partij* (Leiden 2015) en de sectie over socialisme in J. Augusteijn, P. Dassen, M. Janse (ed.), *Political Religion Beyond Totalitarianism* (Londen 2013).

⁷ Zie E. Hobsbawm, *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983).

⁸ H. te Velde, *Sprekende politiek. Redenaars en publiek in de parlementaire gouden eeuw* (Amsterdam 2015) 9-14.

⁹ B. Bymholt, *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland (1894). Herdruk van de editie van 1894 met een nieuw register en een biografische schets* (Amsterdam 1975) 186.

collectieve identiteit. Tevens probeer ik het belang van propagandisten in het verspreiden van socialistische ideeën en het werven van leden voor de socialistische beweging te benadrukken.

Dit ga ik doen aan de hand van de hoofdvraag: welke rol speelden sprekers en propagandisten in de vorming van een collectieve organisatie en identiteit voor Friese landarbeiders tussen 1870-1894? Die vraag zal ik proberen te ondersteunen met deelvragen. In mijn eerste hoofdstuk zal ik over de historiografie omtrent de Friese arbeidersbeweging uitweiden. Welke rol speelden sprekers en propagandisten hierin? In het daarop volgende hoofdstuk zal ik dieper ingaan op individuele propagandisten en sprekers, in het specifiek Ferdinand Domela Nieuwenhuis en de vier propagandisten van Friesland: Geert van der Zwaag, Tjeerd Stienstra, Vitus Bruinsma en Rindert van Zinderen Bakker. Wie waren zij, wat was hun afkomst en wat waren hun ideeën over de toekomst van de arbeidersbeweging? In het derde hoofdstuk zal ik een theoretisch kader rondom de retoriek en organisatie van de arbeidersbeweging uitgebreid bekijken, aangevuld met informatie uit egodocumenten van landarbeiders en socialisten Jelle Dam en Imke Klaver. Vervolgens zal ik individuele redes van de vijf behandelde sprekers analyseren aan de hand van dit theoretisch kader. Ik zal afsluiten met een conclusie.

H1 De organisatie van de arbeidersbeweging in Friesland

1.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zal ik het ontstaan van de georganiseerde arbeidersverenigingen rond 1870, samengevat onder de verzamelnaam ‘arbeidersbeweging’, schetsen, zowel landelijk als specifiek voor Friesland. Ik zal uitwijden over de positie en richting van de eerste nationale en provinciale vakverenigingen, hun onderlinge onenigheid en hun aansluiting. Voordat ik daaraan begin, zal ik eerst een sociaal-economische achtergrond schetsen van land- en veenarbeiders in Friesland in de tweede helft van de negentiende eeuw.

1.2 Ontevredenheid en de oprichting van de Provinciale Friesche Werklieden-Vereeniging (PFWV)

Na het vertrek van Napoleon uit Nederland in 1815, leefde Nederland voornamelijk van de landbouw. Pas na 1870 richtte Nederland zich meer op nijverheid, maar zelfs aan het eind van de eeuw bestond nog bijna twee-derde van de bevolking uit landarbeiders. Deze arbeiders, door latere sociaal-democraten ‘loonslaven’ genoemd, verdienden een schamel loon van f2,30 – f3,50 per week.¹⁰ De veen- en veldarbeiders in Friesland ging het tussen 1860 en 1874 nog aardig af, tot de turfprijzen bleven zakken door toenemend gebruik van steenkool. Lonen van de arbeiders daalden en er werd zelfs van een heuse ‘krisis in de landbouw’ gesproken.¹¹ Die crisis kwam niet alleen voort uit dalende turfprijzen, maar ook door buitenlandse concurrentie. Graan werd grotendeels vanuit de Verenigde Staten geïmporteerd, die door middel van groeiende technische ontwikkeling, goedkope landbouwgrond en nog goedkopere arbeidskrachten lucratieve massa-export konden uitvoeren. Tevens kwamen landen als Rusland rond 1880 met grote graanvoorraden op de markt. Voor een provincie als Friesland, waarvan de akkerbouw voornamelijk op export gericht

---

¹⁰ Pleysier, ‘Eerste Deel: 1880-1920’, 4-5.

¹¹ J. Frieswijk, ‘Het politiek en sociaal milieu in zuidoost Friesland. Aantekeningen bij de herinneringen van Imke Klaver’, in: I. Klaver, *Herinneringen van een friese landarbeider. Enkele opgetekende zaken uit het jongste verleden tot 1925* (Nijmegen 1974) 205-245, 207-210.

was, sloegen deze ontwikkelingen bijzonder hard in. Boeren werden gedwongen zich tot de arbeidersstand te scharen en hun lonen bleven dalen.¹²

Er was sprake van groeiende ontevredenheid onder de Friese land- en veenarbeiders en op 27 maart 1870 werd in Leeuwarden de Provinciale Friesche Werklieden-Vereeniging (PFWV) opgericht. Aanvankelijk wierf de vereniging een relatief stevig aantal leden (bij de tweede jaarvergadering in 1871 waren 500 leden aanwezig), maar in 1877 kelderde het ledenaantal al sterk. Dit viel met name te wijten aan het gebrek aan besluitvorming en eensgezindheid. De PFWV was niet per se een gemengd collectief – de vereniging bestond voornamelijk uit arbeiders en hier en daar een gegoede burger – maar de meningen wilden nogal eens verschillen. De één was gematigder dan de ander; de vraag of de arbeiders streefden naar emancipatie of klassenstrijd werd regelmatig gesteld – zonder helder antwoord. Aan de ene kant werd er gepredikt voor een gematigder beleid, aan de andere kant vond men het beleid niet radicaal genoeg. Ook de vraag of de PFWV zich zou aansluiten bij de internationale arbeidersvereniging de Internationale Arbeiders-Associatie (de Internationale), wiens streven en agenda nagenoeg gelijk was aan die van de PFWV, kwam vaker om de hoek kijken. Keer op keer werden verzoeken tot verandering in de wind geslagen, omdat de partij volgens de bestuurders eerst moest groeien en een eigen stem moest vinden, voordat zij de boel op de schop zou nemen. Dit leidde tot stagnatie en zelfs achteruitgang in het ledenaantal van de vereniging.¹³

Leidend in dit debat was de discussie over het hoofddoel van de PFWV: streed de vereniging voor het omverwerpen van de heersende klasse, of koos zij voor de democratische weg en streed ze voor de invoering van het algemeen kiesrecht? Het in 1871 opgerichte Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (ANWV), aanvankelijk de Nederlandse afdeling van de Internationale (waar zij zich later van afkeerde), was zeer gematigd in haar opvattingen en wilde verbeterde leefomstandigheden voor de arbeiders afdwingen door middel van overleg. Door veel (socialistische) arbeiders werd dit gezien als ‘overleg en samenwerking met de bezittende klasse’, terwijl het voor deze arbeiders duidelijk was dat de klassen niet dienden te verzoenen, maar dienden te strijden. Hierdoor ontstonden kleine, radicalere vertakkingen van

---

¹² P. Terpstra, *Opkomst en strijd van de arbeidersbeweging in Friesland* (Leeuwarden 1978) 43-47.

¹³ J. Frieswijk, *Socialisme in Friesland 1880-1900* (Amsterdam 1977) 25-31.

arbeidersbewegingen.¹⁴ In 1872, met de mislukte Parijse commune nog vers in het achterhoofd, voerden de gematigde stemmen toch de boventoon en besloot de PFWV zich alsnog aan te sluiten bij de ANWV.¹⁵

1.3 Onenigheid binnen de arbeidersbeweging

Besluiteloosheid en onenigheid binnen een vereniging is natuurlijk niets nieuws, zeker niet binnen het socialisme. Historicus Dennis Bos geeft in zijn artikel 'Oproer en overleg: socialisten tussen conflict en consensus' een schets van het 'barricademodel' dat vroege socialisten vóór de oprichting van de SDAP in 1894 aanhielden. Bos stelt het barricademodel tegenover het oer-Hollandse poldermodel, waar pragmatisme en zakelijkheid de boventoon voerden. Daarmee wil Bos illustreren dat de socialistische beweging (met name in de jaren vóór de oprichting van de SDAP) in Nederland wel degelijk opstandig was en tot actie overging, in tegenstelling tot het relatief brave imago dat de Nederlandse socialisten tot nog toe werd opgeplakt.¹⁶ Zoals uit de vorige alinea wellicht al af te leiden valt, voldeed ANWV voldeed volgens Bos echter wél aan het algemene poldermodel: het ANWV wees vooruit naar een arbeidersbeweging die 'een constructieve hoofdrol in het poldermodel zou gaan spelen'.¹⁷

Die onenigheid in de arbeidersbeweging viel ook terug te zien in het debat omtrent religie. De Friese schrijver en journalist Pieter Terpstra omschreef in zijn omvangrijke *Opkomst en strijd van de arbeidersbeweging in Friesland* (1978) de overeenkomsten en verschillen tussen kerkelijke groeperingen die opkwamen voor het lot van de 'minder bedeelden' en de verenigde arbeiders. Volgens Terpstra werden de twee groepen voornamelijk gebonden door een gemeenschappelijke vijand: het liberalisme en het christendom.¹⁸ Er bestond een groep christenen die zich (tot op zekere hoogte) ontfermden over het lot van de arbeiders, maar gingen uit van een christelijke traditie die de kloof tussen arm en rijk accepteerde als een door God

---

¹⁴ Frieswijk, *Socialisme in Friesland*, 31-32.

¹⁵ B. Bymholt, *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland (1894)* (Amsterdam 1976) 109.

¹⁶ D. Bos, 'Oproer en overleg: socialisten tussen conflict en consensus', in: D. Bos, M. Ebben en H. te Velde (red.), *Harmonie on Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2008) 152-175, 152-157.

¹⁷ Bos, 'Oproer en overleg', 171.

¹⁸ Terpstra, *Opkomst en strijd van de arbeidersbeweging in Friesland*, 65.

geschapen kwestie. Hulp moest verleend worden waar nodig, maar van sociale strijd was geen sprake.¹⁹ Dit stuitte de socialisten, die ook in volle opkomst waren in dezelfde periode en bovendien toch al weinig op hadden met 'het opium van het volk', tegen de borst. Ondanks een gedeeld hart voor dezelfde zaak, hadden de twee groepen weinig sympathie voor elkaar.²⁰

Ook in de memoires *Herinneringen van een friese landarbeider* (1960) van landarbeider Imke Klaver komt een sterk anti-kerkelijk idee aan de orde. Met name het Patrimonium, de in 1876 opgerichte christelijke vertakking van het ANWV, kon op weinig sympathie rekenen van de syndicalistische beweging waar Klaver zich voor inzette. Een van de vele stakingen die in Friesland in 1890 plaatsvonden (de landarbeiders hadden immers het gevoel alleen gehoord te worden via stakingen), waar overigens ook veel grote propagandisten, waaronder Domela Nieuwenhuis, spraken, werd volgens Klaver gesaboteerd door het Patrimonium:

'Dat de arbeiders die in een dergelijke ellende leefden, hun strijd om een beetje verbetering moesten verliezen, dat noemden ze van die kant [het Patrimonium] "tot een goed einde brengen". En dan werd daartoe ook nog de naam van hun God gebruikt, alsof die er op stond dat de arbeiders het maar slecht moesten hebben.'²¹

Die sabotage zou plaatsgevonden hebben door het tegen elkaar opzetten van arbeiders. Klaver en de zijnen keken kritisch tegenover het geloof en begonnen het Patrimonium, wiens 'schaapjes beslist niet het hetzelfde hok met andere soorten' mochten, met achterdocht te bekijken en zo groeide de verdeeldheid verder.²²

1.4 Conclusie

Uit een periode van onvrede in het Friesland door erbarmelijke omstandigheden op het platteland werd in 1870 de Provinciale Friesche Werkliedenvereniging, geïnspireerd door de Internationale Arbeiders-Associatie. De PFWV zette weliswaar een eerste stap naar organisatie ter verbetering van de situatie

---

¹⁹ Terpstra, *Opkomst en strijd van de arbeidersbeweging in Friesland*, 65-68.

²⁰ Ibidem, 72-77.

²¹ I. Klaver, *Herinneringen van een friese landarbeider. Enkele opgetekende zaken uit het jongste verleden tot 1925* (Nijmegen 1974) 107.

²² Klaver, *Herinneringen van een friese landarbeider*, 107-108.

van de arbeiders, maar werd nog voornamelijk gekenmerkt door besluiteloosheid en verdeeldheid. De verdeeldheid van de arbeidersbeweging keek drie richtingen uit: de oudere, radicalere ideeën van de Internationale, de gematigdere richting van het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond en de werkers die sociale vooruitgang en het geloof met elkaar probeerden te mengen. Die laatsten kwamen (landelijk) voornamelijk samen in het Patrimonium.²³ In de loop van de jaren 1880 zou echter verandering komen in de onenigheid en stagnatie van de arbeidersbeweging. Die ontwikkeling zal ik in het volgende hoofdstuk bespreken.

---

²³ Bymholt, *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland (1894)*, 214-215.

H2 Propagandisten als lijm voor de arbeidersbeweging

2.1 Inleiding

Kort gezegd lijkt de vroege Friese arbeidersbeweging een wat vruchteloos, besluiteloos en richtingloos geheel, dat pas van de grond kwam bij de komst van grotere sprekers, met name Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De mobilisering van de arbeidersbeweging kreeg pas werkelijk vaart met de verschijning van sprekers en propagandisten in de publieke ruimte. Op deze manier fungeerden sprekers en propagandisten als de lijm die de vele verschillende vertakkingen van arbeidersbewegingen samenbracht en –hield. Imke Klaver spreekt van zogenaamde ‘bruggenbouwers’.²⁴ Ik zal de in Friesland meest prominent aanwezige sprekers behandelen; Ferdinand Domela Nieuwenhuis, de veel vereerde leider die de propagandisten inspireerde tot samenwerking en uitdraging van het socialisme; de vier door Nieuwenhuis geïnspireerde ‘propagandisten van Friesland’ Geert van der Zwaag, Tjeerd Stienstra, Vitus Bruinsma en Rindert van Zinderen Bakker. Pieter Jelles Troelstra, de bekendste Friese socialist, zal ik niet behandelen, omdat hij voornamelijk actief was na 1890, in het specifiek bij de oprichting van de SDAP in 1894. Troelstra stond weliswaar bekend als een groots spreker, maar behoort niet tot de ‘oude beweging’ waar dit onderzoek zich juist op richt. Bovendien speelde Troelstra, ondanks zijn uitgesproken ‘Friesheid’, voornamelijk een rol in de landelijke politiek. Zodoende was Troelstra’s bijdrage aan het samenbrengen van de arbeidersbeweging dusdanig klein, dat het de moeite niet waard is hem in dit onderzoek uitgebreid te bespreken. De overige sprekers roepen echter vragen op. Wie waren deze mannen? Wat was hun achtergrond? Wat was hun positie binnen de arbeidersbeweging? Wat was hun politieke kleur? Hoe droegen ze bij aan het verenigen van de arbeiders in Friesland? Hoe verhielden de sprekers zich tot elkaar en de arbeidersbeweging? Die vragen zal ik in dit hoofdstuk behandelen.

2.2 Propagandisten en de bloei van de arbeidersbeweging in Friesland

In 1871 werd de timmerman Rindert van Zinderen Bakker (1845-1927) uit Korte Zwaag voorzitter van de vers opgerichte Gorredijkse afdeling van de PFWV. Later zou deze figuur zich profileren als ‘zanger van het proletariaat’ en tevens als een

---

²⁴ Klaver, *Herinneringen van een friese landarbeider*, 169.

van de bekendste Nederlandse volksdichters.²⁵ Misschien nog wel belangrijker is het feit dat Van Zinderen Bakker de (op dat moment nog niet zo) grote Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919) naar Friesland haalde voor een toespraak.²⁶ Nieuwenhuis, geboren in Amsterdam en aanvankelijk predikant van beroep, sprak in 1876 (destijds nog als predikant) voor het eerst voor het ANWV, waarna Van Zinderen Bakker hem naar Gorredijk haalde.²⁷ De toespraak van Domela Nieuwenhuis maakte bijzonder grote indruk op de arbeiders in Friesland, die Nieuwenhuis aanvankelijk wantrouwden (zoals de arbeiders dat neigden te doen bij predikanten), onder andere doordat hij overkwam als een 'heer'. De arbeiders vreesden dat Nieuwenhuis slechts aan de ellende van de arbeiders wilde verdienen. Nu werd Domela Nieuwenhuis echter door de Friezen verafgood, tot 'us Forlosser' gedoopt en in sacrale mate vereerd.²⁸

Die verering van Nieuwenhuis door de Friezen lag volgens toenmalig sociaaldemocratisch politicus en geschiedschrijver Wim Vliegen niet alleen (of niet zozeer) aan de woorden die Nieuwenhuis sprak, maar aan het charisma waarmee hij rede voerde en zich door de ruimte begaf. Vliegen roemde Nieuwenhuis voornamelijk om zijn fysieke voorkomen, meer dan om zijn sterke redevoeringen.²⁹ Volgens Vliegen bezat Nieuwenhuis de fysieke eigenschappen, zelfbeheersing en uithoudingsvermogen om een publiek te bezweren. Zijn lange, dunne gestalte gaf hem de uitstraling van een apostel, zijn stem was vriendelijk en kalm, doch 'waardig' en sterk. Daarbij had Nieuwenhuis 'dweepersoogen' uit zijn 'Jezuskop', 'oogen die als in extase kunnen staren onderwijl de mond woorden spreekt die als een blijde boodschap klinken van een nieuwe wereld, armen die zich in sober gebaar verheffen,

---

²⁵ J. Frieswijk, 'ZINDEREN BAKKER, Rindert van' (versie 23 mei 2002) <http://hdl.handle.net/10622/1C863F92-4C75-4DF2-85A4-E9FF3F015300> (3 juni 2016).

²⁶ Terpstra, *Opkomst en strijd van de arbeidersbeweging in Friesland*, 150-151.

²⁷ Frieswijk, *Socialisme in Friesland 1880-1900*, 33.

²⁸ Terpstra, *Opkomst en strijd van de arbeidersbeweging in Friesland*, 107-116.

²⁹ De negatieve houding van Vliegen had wellicht te maken met het feit dat de relatie tussen Nieuwenhuis en Vliegen op een slechte noot eindigde; Vliegen rekende zich ooit tot Nieuwenhuis' sterkste volgers, maar profileerde zich later als overtuigd sociaal-democraat, waarna Nieuwenhuis Vliegen tijdelijk uit functie zette. Vervolgens viel deze 'onrecht en belediging' van Nieuwenhuis' kant voor Vliegen nogal zwaar. Bron: P. Hagen, *Politicus uit hartstocht: biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 2011) 268-271.

nu eens dreigend, dan aanbeddend, dan zegenend'.³⁰ De verering van Domela Nieuwenhuis zat diep en was wijdverspreid, maar nergens werd de man zo verafgood als in Friesland – en volgens Terpstra is er in Friesland waarschijnlijk nog nooit iemand zo verafgood als Ferdinand Domela Nieuwenhuis.³¹

Eén van de aanwezigen bij de toespraak van Domela Nieuwenhuis in Gorredijk in 1882 was Geert van der Zwaag (1858-1923). Vóór het aanhoren van deze rede dacht Van der Zwaag nog liberaal. Vanaf dit moment begon ook Van der Zwaag, die eigenlijk varkensslager was, zich ook als propagandist in te zetten voor het algemeen kiesrecht en is in 1885 al een veel gevraagd, graag aangehoord spreker voor de in 1882 door onder andere Domela Nieuwenhuis opgerichte Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht (NBvAKS).³² In 1884 wordt de Leeuwardse afdeling van het NBvAKS opgericht, waarvan de docent wis- en natuurwetenschappen Vitus Bruinsma (1850-1916) voorzitter werd. Bruinsma maakte naam voor zichzelf als spreker en genoot in de jaren 1880 nog dezelfde bekendheid in het noorden van Nederland as Domela Nieuwenhuis, 'al miste hij het charismatische element dat de friese arbeiders tot hun afgodische verering van de socialistiese Messias uit Holland dreef.' In 1887 richtte Bruinsma het Fries Comité voor Algemeen Kies- en Stemrecht (ook wel bekend als de Friesche Volkspartij) op, waar hij stevig zou blijven propageren voor algemeen kiesrecht.³³ Rond die tijd (de cijfers daaromtrent zijn onduidelijk) dook vrij plots Tjeerd Stienstra (1859-1935) op in de arbeidersbeweging in Friesland. Direct gaf hij meeslepende redes over het algemeen kies- en stemrecht, hetgeen hem snel populariteit opleverde – in datzelfde jaar wordt Stienstra nog voorzitter van de Friesche Volkspartij en schreef hij voor het *Friesch Volksblad* en Domela Nieuwenhuis' *Recht voor Allen* onder het pseudoniem 'Arts'. Door Willem Vliegen, vergelijkbaar met Domela Nieuwenhuis, werd aan Stienstra fysieke eigenschappen toegekend die bepalend zouden zijn geweest voor het succes van Stienstra. Hij bleek 'een fanatieken kop, bleeke kaken, dweeperige oogen' te bezitten

---

³⁰ Terpstra, *Opkomst en strijd van de arbeidersbeweging in Friesland*, 42-43.

³¹ Ibidem, 107.

³² J. Frieswijk, 'ZWAAG, Geert Lourens van der' (versie 23 mei 2002)

<http://hdl.handle.net/10622/62796290-D7B2-4E04-BBE8-A6E9B732FF0A> (27 mei 2016) en Terpstra, *Opkomst en strijd van de arbeidersbeweging in Friesland*, 217-226.

³³ A. Mellink, 'Vitus Bruinsma, pionier van het socialisme in Friesland', in: J. Giele (ed.), *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1976* (Nijmegen 1976) 140-156, 140-146.

en 'in stem en gebaren iets van een boetprediker; iets over zich zooals we ons de monniken voorstellen die in de middeleeuwen rondtogen om ter kruisvaart op te wekken.'³⁴ Net als Nieuwenhuis blijkt Stienstra bij Vliegen een associatie met religie opgewekt te hebben. Hier zal ik in het volgende hoofdstuk dieper op ingaan.³⁵

In de jaren die volgden, beleefden de propagandisten en daarmee de arbeidersbeweging in Friesland glorie-dagen. De propagandisten bekleedden in die tijd (relatief) hoge functies in politieke organisaties die buiten hun ambt stonden. Hun propaganda werd zowel via redes als schriftelijk verspreid. In 1888 richtte Geert van der Zwaag het socialistische tijdschrift *De Klok* op ter verspreiding van de sociale boodschap.³⁶ Het succes van de arbeidersbeweging kwam tot een hoogtepunt toen in datzelfde jaar Domela Nieuwenhuis door een meerderheid van de stemmen in het Friese Schoterland tot eerste sociaal-democraat in de Tweede Kamer gekozen werd.³⁷ Destijds stredden de propagandisten nog voor algemeen kies- en stemrecht, hetgeen betekent dat zelfs Friese middenklassers hun stem op Nieuwenhuis uitbrachten. Dit geeft weer dat de boodschap die de propagandisten verspreidden, die grotendeels gebaseerd was op de ideeën van Domela Nieuwenhuis, in Friesland niet alleen door arbeiders gehoord werd. De propagandisten zelf waren immers ook middenstanders, die (onder andere sinds de komst van Domela in Friesland) een sterke sympathie voor de arbeiders en de sociale kwestie hadden ontwikkeld.³⁸

Centraal in die boodschap van de propagandisten stonden drie dingen die met elkaar in verband staan: pragmatisme, eendracht en algemeen kies- en stemrecht. Stienstra, die vaak werd gezien als 'opruier' – een naam die, ondanks de negatieve

---

³⁴ W. Vliegen, *De Dageraad der Volksbevrijding. Schetsen en tafreelen uit de socialistische beweging in Nederland* (Amsterdam 1905) II, 211.

³⁵ J. Frieswijk, 'Een socialisties propagandist in revolutionaire jaren: Biografie van Tjeerd Stienstra (1859-1935)', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 2 (1976) 4, 219-256, 224-228.

³⁶ J. Frieswijk, 'ZWAAG, Geert Lourens van der' (versie 23 mei 2002) <http://hdl.handle.net/10622/62796290-D7B2-4E04-BBE8-A6E9B732FF0A> (27 mei 2016) en Terpstra, *Opkomst en strijd van de arbeidersbeweging in Friesland*, 217-226.

³⁷ G. Harmsen, 'NIEUWENHUIS, Ferdinand' (versie 19 januari 2007) <http://hdl.handle.net/10622/23C2AB7B-491A-4B8E-B0A5-7487F09732F6> (27 mei 2016).

³⁸ Tot de stakingen van 1888 bestond de achterban van de propagandisten vrijwel volledig uit leden van de kleine burgerij en de boerenstand, zie: J. Frieswijk, 'Biografische aspecten van de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging in Friesland', in: *It Beaken* 71 (2009) 1, 13-44, 21.

connotatie die er door secundaire auteurs aan werd gegeven, niet onterecht. Zo radicaal als hij vaak genoemd werd, bleek hij echter niet te zijn. Samen met Rindert van Zinderen Bakker werkte hij om mogelijke compromissen te bewerkstelligen.³⁹ Ook Van der Zwaag stond erom bekend pragmatisch ingesteld te zijn en boven alles eenheid uit te dragen; Van der Zwaag achtte het niet noodzakelijk dat alle neuzen dezelfde richting uit stonden, zolang er maar samengewerkt werd.⁴⁰ Die eendracht en samenwerking was volgens de propagandisten vooral vereist voor het behalen van algemeen kies- en stemrecht. Na die eerste toespraak van Domela Nieuwenhuis in Heerenveen in 1882 zagen de propagandisten de sociaal-democratie als de weg naar sociale emancipatie. Niet voor niets waren alle vijf besproken propagandisten op de een of andere manier aangesloten bij de NBvAKS. Dat is waarschijnlijk ook waar de sprekers elkaar ontmoetten en spraken, bij vergaderingen en redes ter bevordering van het proces tot algemeen kies- en stemrecht.⁴¹ Van verder direct contact tussen de sprekers is in de bestaande literatuur weinig te vinden. Sprekers lijken vaak als individu gevraagd te worden voor vergaderingen of bijeenkomsten. Van Zinderen Bakker, Van der Zwaag, Bruinsma en Stienstra mogen weliswaar collectief de vier propagandisten van Friesland genoemd worden, zij handelden in eerste instantie individueel. Zij werkten uiteraard wel samen, eendracht is immers de boodschap die zij uitdroegen, maar in hun visies schuilden kleine nuanceverschillen, die zij allen op hun eigen manier uitdroegen. Zo zette Stienstra zich bijvoorbeeld, naast algemeen kies- en stemrecht, sterk in voor de Bond voor Landnationalisatie.⁴² Bovendien had iedere spreker een eigen spreekstijl die door arbeiders en sociale bestuurders werd geroemd.⁴³

Het bleef echter niet lang zo goed gaan met de oude beweging in Friesland. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1891 verkrijgt Domela Nieuwenhuis niet de meerderheid die hij van Schoterland verwachtte en werd hij daardoor niet herkozen

---

³⁹ Frieswijk, 'Een socialisties propagandist in revolutionaire jaren', 228-230.

⁴⁰ D. Filonova, "Een daad van eenvoudige rechtvaardigheid." Het socialisme van Geert van der Zwaag en zijn lidmaatschap van de Tweede Kamer' (Leiden 2015) 48.

⁴¹ Zie Bymholt, *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland* (1894) voor uitgebreide lijsten van sprekers op vergaderingen sprekersbijeenkomsten voor algemeen kies- en stemrecht.

⁴² Frieswijk, 'Een socialisties propagandist in revolutionaire jaren', 232-234.

⁴³ Zie voor voorbeelden hiervan de personalia in Vliegen, *Dageraad der Volksbevrijding*.

in de Tweede Kamer. Dit gaf Domela te wijten aan de Friesche Volkspartij. Nieuwenhuis was flink aangeslagen door het feit dat hij niet herkozen werd. Zijn geloof in de sociaaldemocratie veranderde in grote snelheid in een geloof in revolutie en anti-parlementarisme. Zo ontstond er hevig conflict tussen de Volkspartij, de PFWV, het ANWV en de SDB. Dit conflict blies zich op tot een scherp en hard debat tussen revolutionaire en parlementaire socialisten. De onenigheid die arbeidersbeweging had gekenmerkt in de jaren 1870 vond na lange tijd weer een plek in de arbeidersbeweging in Friesland. De vraag of de socialisten voor stemrecht of revolutie op onwettelijke wijze moesten gaan, speelde weer op en zorgde voor polarisatie binnen de landelijke arbeidersbeweging en daarmee ook in de Friese beweging. De onenigheid groeide, hetgeen eindigde in het opheffen van de Friesche Volkspartij door Domela Nieuwenhuis. De SDB werd vervolgens in 1893 door de overheid verboden wegens het propageren van revolutie via onwettige wegen. Hierna, in 1894 werd de SDAP opgericht als alternatief voor Domela's anti-parlementarisme en ging de SDB door het leven als de Socialistenbond. Volgens Frieswijk is het vanaf dat moment met de oude beweging in Friesland officieel gedaan.⁴⁴ Ook de propagandisten trokken zich bij het grote debat dat tussen 1891 en 1894 grotendeels terug. Van der Zwaag, die nog steeds krampachtig aan de exacte boodschap van Domela Nieuwenhuis uit 1882 vasthield, wilde niet tussen Domela of de SDAP kiezen en koos zodoende niets.⁴⁵ Bruinsma bedankte ook voor lidmaatschap binnen de SDAP, door een conflict over verschillende denkbeelden; hij bleek te gematigd voor de partij.⁴⁶ Van Zinderen Bakker bleef algemeen kiesrecht uitdragen en bleef een rol spelen in de gemeenteraad van Opsterland, waar hij in 1893 tot eerste socialistische gemeenteraadslid in Nederland werd uitgeroepen.⁴⁷ Stienstra, die na een min of meer uit de hand gelopen propagandatocht in 1893 een jaar in de gevangenis moest doorbrengen (een jaar waar hij zelf voor pleitte – hij achtte zichzelf immers *inderdaad* een gevaar voor de openbare orde, waardoor opsluiting wel noodzakelijk was), werd na zijn celstraf door ziekte geveld, waardoor hij zijn activiteit

---

⁴⁴ J. Frieswijk, *Socialisme in Friesland 1880-1900*, 115-141.

⁴⁵ J. Spyksma, 'Geert van der Zwaag: politicus zonder partij', in: J. Spyksma, *Het onvoltooide Friesland: honderd-en-drie portretten van Friezen die het verschil probeerden te maken* (Sumar 2010) 108-110, 109.

⁴⁶ Mellink, 'Vitus Bruinsma, pionier van het socialisme in Friesland', 152-153.

⁴⁷ Vliegen, *Dageraad der Volksbevrijding*, 90-91.

binnen de arbeidersbeweging op een laag pitje moest zetten. Wellicht had hij Domela anders gevolgd in zijn pad naar anti-parlementarisme – Stienstra radicaliseerde nadat hij in de gevangenis had gezeten, zaken in zijn hoedenzaak slecht gingen en hij van zijn vrouw scheidde.⁴⁸ Uiteindelijk verhuisde hij naar de Verenigde Staten, om daar als George Steenstra door het leven te gaan.⁴⁹

2.3 Conclusie

De arbeidersbeweging in Friesland leefde op na de komst van Domela Nieuwenhuis in Heerenveen in 1882. Het inspireerde vier mannen, die later bekend zouden staan als de vier propagandisten van Friesland, om zich in te zetten voor de sociale zaak, voornamelijk voor het algemeen kies- en stemrecht. De propagandisten pleitten met name voor samenwerking onder de verschillende kleinere arbeidersverenigingen en daarmee voor eendracht. Dat lukte de propagandisten aardig: in de tweede helft van de jaren 1880 vonden zij veel gehoor en in 1888 werd Domela Nieuwenhuis, de man door wiens boodschap zij geïnspireerd waren, tot eerste sociaal-democratisch Tweede Kamerlid verkozen door een meerderheid in Schoterland. Tussen de ideeën van de propagandisten bestonden nuanceverschillen, die zij ieder op hun eigen manier uitdroegen. Dat stond de samenwerking nochtans niet in de weg – ze spraken vaak op dezelfde bijeenkomsten en verkondigden dan in grote lijnen dezelfde boodschap. De propagandisten raakten echter verder op de achtergrond toen Domela Nieuwenhuis in 1891 door Schoterland niet herkozen werd in de Tweede Kamer. Domela gaf daarvan schuld aan de Friesche Volkspartij. Domela radicaliseerde en werd overtuigd anarchist en anti-parlementarist. Dat deed discussies over de aard van de arbeidersbeweging opwaaien. Uiteindelijk werd in 1894 de SDAP opgericht, waarmee de splitsing tussen parlementaire en anti-parlementaire socialisten officieel werd. De vier propagandisten van Friesland hielden zich daarbij op de achtergrond. In de oploop naar de SDAP toe hebben de propagandisten echter flink bijgedragen aan het verspreiden van het socialisme en het bijeenbrengen van arbeiders. De manier waarop zij dat precies deden, zal ik aan

---

⁴⁸ Frieswijk, 'Een propagandist in revolutionaire jaren', 243-245.

⁴⁹ J. Frieswijk, 'STIENSTRA, Tjeerd' (versie 31 mei 2015), <http://hdl.handle.net/10622/561A412F-92B2-42D4-B4CB-BE4C552A5D4F> (26 mei 2016).

de hand van een uitgebreid theoretisch kader en concrete voorbeelden van individuele teksten van de propagandisten in het volgende hoofdstuk behandelen.

H3 Socialistische propagandisten en hun retoriek

3.1 Inleiding

Het is inmiddels duidelijk gemaakt dat sprekers en propagandisten een cruciale rol hebben gespeeld in het vormen en uitbreiden van de arbeidersbeweging in Friesland aan het eind van de negentiende eeuw. De vraag rijst op welke manier zij dit deden. Wat maakte dat hun redes en propaganda de toehoorders zo aanspraken en opzweepten? Ik zal in het volgende hoofdstuk van iedere eerder behandelde propagandist een rede, artikel of gedicht bespreken. Voordat ik dieper in zal gaan op specifieke toespraken en geschriften, is het verstandig om eerst het theoretisch kader rondom sprekers en retorische cultuur uitgebreid te bekijken.

3.2 Retorica, identiteit en het socialisme als religie

Belangrijk in het begrijpen van de positie van sprekers en propagandisten is 'the Platform', een begrip dat al in 1892 door de Britse dr. Henry Jephson in een tweedelige serie werd geïntroduceerd.⁵⁰ Het platform was de openbare ruimte tussen geschreven publieke opinie en politieke discussie in het parlement. Daarmee bood het platform sprekers een ruimte waarin spreker en massa samenkwamen en waar gedachtegoed gedeeld en gevormd kon worden.⁵¹ Bovendien was het platform cruciaal voor het bouwen van een collectieve identiteit voor de bijeengekomen groepering. Zoals Annemarie Houkes het in haar onderzoek naar orthodoxe protestanten en hun participatie in het publieke debat treffend stelt: 'Door bij elkaar te komen had het grote publiek zichzelf gezien en daarmee een beeld gekregen bij de belangengemeenschap die zij vormde.'⁵² Houkes voegt daaraan toe dat, volgens Jephson, de lagere standen via het platform in aanraking kwamen met, bijvoorbeeld, verenigingen, besturen en publieke communicatie, waarna de standen deze zelf gaan inzetten voor hun eigen politieke doel. Hiermee toont Houkes aan dat het platform voor de lagere klassen, waaronder we de landarbeiders in Friesland kunnen rekenen, grofweg twee gevolgen had: het bood een mogelijkheid tot praktische politieke participatie en werkte mee aan het vormen van een collectieve identiteit. Kortom, de

---

⁵⁰ Zie ook: H. Jephson, *The Platform: Its Rise and Progress* (London 1892) I+II.

⁵¹ H. Te Velde, *Sprekende politiek*, 175-176.

⁵² A. Houkes, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie 1850-1900* (Amsterdam 2009) 128.

massa ging zichzelf zien als groep die – en dat was voorheen niet vanzelfsprekend – in beweging kon komen en daarmee daadwerkelijk iets concreet kon bewerkstelligen.⁵³

Binnen dat platform was welbespraaktheid van groot belang. Historicus Henk te Velde benadrukt dat nog maar eens in zijn recente boek over Britse en Franse parlementaire cultuur, *Sprekende politiek* (2015). Te Velde beweert dat het geloof in het gesproken woord tussen 1880-1895, dat geuit werd in het platform, sterk was. Volgens Te Velde was iemand die een politieke carrière nastreefde, genoodzaakt zich in retorische prestaties te trainen. Dat ging verder dan louter argumentatief overreden: ‘Wat zij [redenaars] zeiden was de kern van de zaak, maar de manier waarop zij het zeiden was bepalend voor hun succes. (...) In debatten over grote politieke zaken was de geest van de redevoering belangrijker dan de technische details.’⁵⁴ De inhoud van de boodschap was belangrijk voor een redenaar, maar niet het allerbelangrijkste. De kern van de redes waren echter om de positie van de redenaar te versterken en dat had meer met het ethos en gezag van die spreker te maken, dan met de inhoud.⁵⁵

Dit valt ook terug te zien in de reactie van de Friese arbeiders op haast religieus vereerde sprekers als Domela Nieuwenhuis en Tjeerd Stienstra. In de *Jeugdherinneringen* van Jelle Dam spoort zijn vriend Klaas hem aan een bewuste avond in 1886 of 1887 naar een spreker, die (niet) toevallig Tjeerd Stienstra blijkt te zijn, te komen kijken en luisteren. Wanneer Dam aan Klaas vraagt waar die spreker al dan niet over spreekt, antwoordt Klaas dat hij het niet weet. ‘Mar ’t wie oerhjerrig!’ (‘Maar het is ongehoord!’)⁵⁶ Dam gaat mee en ziet Stienstra spreken, waar hij (en de veenarbeiders met hem) bijzonder van onder de indruk is. De arbeiders vragen zich af hoe Stienstra ‘dat allemaal’ kan weten en benadrukken dat ze nog nooit zoiets gehoord hebben. De arbeiders zijn zo van slag, dat Dam concludeert dat ze Stienstra haast beschouwen als een godheid.⁵⁷ De arbeiders gaan verder weinig in op de boodschap die de sprekers verkondigen, maar des te meer op de invloed die de propagandisten gehad hebben op hun gemoedstoestand. In de *Herinneringen van een friese landarbeider* van Imke Klaver zien we iets soortgelijks: ‘Al die mensen, die daar

---

⁵³ Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 127-128.

⁵⁴ Ibidem, 28.

⁵⁵ Ibidem, 122.

⁵⁶ J. Dam, *Jeugdherinneringen. Ingeleid door Lykele Jansma* (Harkema 2003) 61.

⁵⁷ Dam, *Jeugdherinneringen*, 60-66.

op dat stuk land bij elkaar stonden te luisteren naar de sprekers die er op de stellages bovenuit stonden te spreken, dat was zoiets buitengewoons, dat het je je hele leven wel bij moest blijven,⁵⁸ schrijft Klaver over een bijeenkomst in De Knipe, waar onder andere ook Geert van der Zwaag en Tjeerd Stienstra spraken. In het citaat in de inleiding van dit onderzoek ('De indruk weer te geven der arbeiders die nooit zoo iets gehoord hadden, kan men niet met de pen.'⁵⁹) geeft eenzelfde sentiment weer. Over Domela Nieuwenhuis schreef Willem Vliegen dat 'Hoewel allen [de luisteraars] 't anders *voelen*, toch gelooven zij 't geen hij zegt, zij gelooven alles wat hij zegt.'⁶⁰ Terpstra heeft over Nieuwenhuis eenzelfde opmerking, alhoewel algemener toepasbaar: 'De verlossing, die men verwachtte en verlangde, was inharent aan de persoon, die haar predikte.'⁶¹ Zoals Te Velde opmerkt, worden aanhouders van zulke redes bewogen en ontroerd, meer dan dat ze overreed werden door de aangehaalde argumenten.⁶² Zoals Terpstra het nog wist te verwoorden: 'Het rode vuur smeulde; het werd gevoed door een *lang niet altijd beredeneerde* drang naar een menswaardiger bestaan.'⁶³

Dit resulteerde in een religieus soort verering van sprekers en de ideologie die zij verkondigden. Dat is vaker aan het socialisme gekoppeld, maar recentelijk hebben historici Joost Augusteijn, Patrick Dassen en Maartje Janse de religieuze aspecten van politiek tevens aan (sociaal-)democratie weten te verbinden in de bundel *Political Religion Beyond Totalitarianism* (2013).⁶⁴ Voor veel mensen die zich aansloten bij de ene of de andere socialistische vereniging (zowel uit de burgerij – zoals de sprekers –, als uit de arbeidersklasse), werd het socialisme een nieuw soort levensinvulling. De leden spreken vaak van een 'bekering' tot het socialisme, die in wezen emotioneel en meeslepend was, maar eindigde in de rationele 'waarheid' van het socialisme⁶⁵ -

---

⁵⁸ Klaver, *Herinneringen van een friese landarbeider*, 103.

⁵⁹ IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898-1902: Jaarverslag 1899.

⁶⁰ Vliegen, *De Dageraad der Volksbevrijding*, 43.

⁶¹ Terpstra, *Opkomst en strijd van de arbeidersbeweging in Friesland*, 114.

⁶² Te Velde, *Sprekende politiek*, 33-34.

⁶³ Terpstra, *Opkomst en strijd van de arbeidersbeweging in Friesland*, 56.

⁶⁴ J. Augusteijn, P. Dassen en M. Janse, 'Introduction: Politics and Religion', in: J. Augusteijn, P. Dassen en M. Janse (ed.), *Political Religion Beyond Totalitarianism. The Sacralization of Politics in the Age of Democracy* (Londen 2013) 1-14, 1-14.

⁶⁵ H. te Velde, 'The Religious Side of Democracy: Early Socialism, Twenty First Century Populism and the Sacralization of Politics', in: J. Augusteijn, P. Dassen en M. Janse

vergelijkbaar met de redes van propagandisten. Zeker wanneer socialisten zich verenigden, zoals in de SDAP, nam het socialisme religieuze vormen aan. Historicus Adriaan van Veldhuizen omschreef dit in zijn onderzoek naar de partijgeschiedenis van de SDAP, *De Partij: over het publieke leven in de vroege SDAP* (2015), waarin hij de SDAP voorstelt als 'familie'.⁶⁶ Dit doet Van Veldhuizen dunnetjes over in zijn bijdrage aan de bundel van Augusteijn in zijn artikel 'A Grassroots Sacred Social History', waarin Van Veldhuizen onder andere uitdraagt dat met name het besluit van de arbeidersbeweging om de politieke partij als organisatievorm aan te nemen van invloed was op de identiteit en de hoop van de aanhangers. De partijvorm kon namelijk iets bieden dat de lokale verenigingen ontbeerden: de belofte voor een beter toekomstperspectief. De partijvorm gold als overkoepelend voor de kleinere, lokale initiatieven en gaf voor de leden het gevoel dat concrete verandering binnen handbereik lag.⁶⁷

Deze sacralisering van een ideologie reikte dus verder dan slechts een poging tot 'crowd manipulation'. De Partij bood oprecht meer dan slechts een ideologie om aan te hangen – socialisme werd meer dan een set wetten en politieke structuren. Kiezen voor het socialisme was kiezen voor een bepaalde levensstijl en een bepaalde gemeenschap. Zoals de Duitse historicus George Mosse, aangehaald door Henk te Velde, beweerde, resulteerden de effecten van esthetische middelen in redes en propaganda in de fusie van het individu in een groter geheel, hetgeen tevens participatie van de leden inhoudt. De sacralisering van een ideologie bestaat in dit perspectief niet louter uit een top-down benadering, maar als een gecompliceerde wisselwerking tussen de boven- en de onderlaag.⁶⁸ Desalniettemin spoorde de SDAP haar leden – zowel in- als expliciet – aan tot deze participatie. De partij creëerde een eigen partijgeschiedenis met uitgebreide biografieën, waarin de voorgangers van de leden werden afgebeeld als vrienden die gevallen waren voor een betere toekomst,

---

(ed.), *Political Religion Beyond Totalitarianism. The Sacralization of Politics in the Age of Democracy* (Londen 2013) 33-54, 38-39.

⁶⁶ A. van Veldhuizen, *De Partij: over het publieke leven in de vroege SDAP* (Leiden 2015) 145-184.

⁶⁷ A. van Veldhuizen, 'A Grassroots Sacred Social History: Dutch Social Democrats (1894-1920)', in: J. Augusteijn, P. Dassen en M. Janse (ed.), *Political Religion Beyond Totalitarianism. The Sacralization of Politics in the Age of Democracy* (Londen 2013) 115-136, 118-121.

⁶⁸ Te Velde, 'The Religious Side of Democracy', 42-44.

als bakstenen binnen de dialectische teleologische geschiedtheorie van Marx, onbetwistbaar eindigend in de komst van de revolutie.⁶⁹ De partij gebruikte hierin een religieuze taal, beweert historicus Harm Kaal, die arbeiders min of meer zou dwingen tot de bestudering van socialistische geschiedenis, zoals christenen de Bijbel zouden moeten bestuderen, door de kennis van de partijgeschiedenis en participatie binnen de partij als 'plicht' te stellen. Hoewel het taalgebruik van sprekers altijd gekoppeld was aan de ideologie van de partij, hoefde de inhoud daar niet direct mee te stroken – zeker niet wanneer het doel van een rede was om stemmen te winnen.⁷⁰

3.3 De propagandisten in Friesland en hun retoriek

De hierboven uitgelegde theorieën zijn met name gericht op parlementaire groepen als de SDAP. Voor de 'oude beweging' is weinig aandacht geweest in deze theorieën, terwijl deze wel op de oude beweging toepasbaar zijn. Dit zal ik aantonen middels het bespreken van individuele redes en propaganda van Domela Nieuwenhuis en de vier propagandisten van Friesland. Voordat hiermee verder ga, wil ik eerst een kleine kanttekening zetten bij één van de teksten die ik zal bespreken. De bronnen van Nieuwenhuis, Van Zinderen Bakker, Van der Zwaag en Bruinsma komen vanuit de sprekers zelf. De bron van Tjeerd Stienstra is echter afkomstig uit de *Jeugdherinneringen* van Jelle Dam en dus niet van Stienstra zelf. Dam geeft toe dat de rede niet zo exact op papier is gezet als uitgesproken door Stienstra, maar Dam heeft het idee inhoudelijk wel juist te zitten.⁷¹ Volgens Lykele Jansma, die de inleiding voor Dams *Jeugdherinneringen* schreef, is Dam wel degelijk objectief: hij zou zichzelf boven zijn maatschappelijke situatie hebben gesteld en slechts harde feiten willen tonen, zonder deze al te veel te benadrukken, omdat de zaken anders vertekend over zouden kunnen komen.⁷² Daarbij keek Dam sceptisch naar Stienstra en Nieuwenhuis, omdat zij voornamelijk in een taal spraken die de arbeiders nauwelijks begrepen. Dam vreesde dus dat het vooral woorden waren die de sprekers zouden kenmerken, meer

---

⁶⁹ Van Veldhuizen, 'A Grassroots Social History', 122.

⁷⁰ H. Kaal, 'Constructing a Socialist Constituency. The Social Democratic Language of Politics in the Netherlands, c. 1890-1950', in: *Archiv für Sozialgeschichte* 53 (2013) 175-202, 181-184.

⁷¹ Dam, *Jeugdherinneringen*, 63.

⁷² L. Jansma, *Jeugdherinneringen van Jelle Dam. Ingeleid door Lykele Jansma* (Harkema 2003) 7-8.

dan daden.⁷³ We moeten echter niet uit het oog verliezen dat Dam tussen 1890 en 1893, de tijd dat de eensgezindheid binnen de arbeidersbeweging in Friesland op haar retour was, voorzitter was van de Surhuisterveense afdeling van de Friesche Volkspartij. Er moet dus op gelet worden dat de retoriek die ik zal behandelen waarschijnlijk niet direct van Stienstra afkomstig is, maar deze rede geeft des te beter weer wat voor boodschap arbeiders aan zulke redes wisten te onttrekken. Hierdoor wordt het effect van de esthetiek direct duidelijk. Bovendien voldoet de rede van Stienstra aan het stereotype beeld van een propagandistische rede – het schijnt dat hij zelfs op een zeepkist stond te oreren.⁷⁴ Nu deze kanttekeningen gemaakt zijn, zal ik verder gaan met de analyse van de teksten.

Wat ten eerste opvalt bij het bekijken van de teksten is de manier waarop de sprekers hun eigen organisatie en denkbeelden distantiëren van andere organisaties. Zowel Van Zinderen Bakker als Bruinsma beginnen hun tekst met het differentiëren van hun eigen doel van het doel van andere organisaties. Bruinsma, die in zijn *Overtuigen en opwekken* pleitte voor het samenwerken van verschillende organisaties in de strijd voor het algemeen kiesrecht, noemde als eerste de vijf verenigingen waarmee hij graag samen zou willen werken en met welk doel.⁷⁵ Vervolgens ging Bruinsma over op het uitsluiten van verenigingen, waaronder het Patrimonium en de Liberale Unie. Bruinsma beweerde dat de denkbeelden van het Patrimonium en de Unie wel deels overeenkomen, maar niet helemaal. Het Patrimonium en de Liberale Unie kozen slechts voor uitbreiding van kiesrecht (in tegenstelling tot het algemeen kiesrecht, waar Bruinsma voor pleitte). Bovendien ging het Patrimonium alsnog te veel uit van godssoevereiniteit in tegenstelling tot volkssoevereiniteit. Kleinere kiesverenigingen werden ervan beticht wel het juiste plan te hebben (zijnde algemeen kiesrecht), maar zich te veel te schikken naar de Liberale Unie.⁷⁶ Tevens benadrukte Bruinsma het verschil tussen woord en daad. Bruinsma sprak over het onderscheid tussen ‘wensen’ en ‘willen’. Kiesverenigingen wensten volgens Bruinsma slechts algemeen kiesrecht – zij wilden het niet graag genoeg om er

---

⁷³ Jansma, *Jeugdherinneringen van Jelle Dam*, 12-13.

⁷⁴ Ibidem, 62.

⁷⁵ Onder deze verenigingen vallen de SDB, de Friesche Volkspartij, het ANWV, De Kiesvereniging Amsterdam en De Unie.

⁷⁶ V. Bruinsma, *Overtuigen en opwekken: rede ter bevordering van de samenwerking der verschillende democratische groepen* (Leeuwarden 1889) 10-13.

daadwerkelijk actie voor te ondernemen.⁷⁷ Bruinsma eindigde in de conclusie: 'Wenschen is niets, willen is alles'.⁷⁸ Ook Van der Zwaag benadrukte het gebrek aan daadkracht: 'Geen halfheid meer. Wij leven in een tijd, waarin men partij moet kiezen.'⁷⁹ Voor Domela Nieuwenhuis gold hetzelfde: 'waar blijft de broederzin, behalve in toespraken, die zoo "mooi" worden gevonden? waar blijft de liefde, die bepreekt en beschreven wordt in al haar heerlijkheid, maar zoo weinig overgaat in daden?'⁸⁰

Van Zinderen Bakker bakende in zijn hoofdstuk over samenwerking en propaganda binnen de arbeidersbeweging ook als eerste de positie van zijn organisatie af. Hij zette zich af van de 'ultra-revolutionaire' SDB van Domela Nieuwenhuis en beweerde dat men in de arbeidersbeweging tegenwoordig alleen nog maar communisme mocht preken, wilde men serieus genomen worden; 'Zoo en niet anders moet en mag er voortaan gepredikt worden, als men in de beweging voor een kranigen kerel wil doorgaan.'⁸¹ Vervolgens benoemde Van Zinderen Bakker de bloeiperiode van de arbeidersbeweging in Friesland, de periode in de tweede helft van de jaren '80, waarin de beweging het meest vruchtbaar was. Verder creëerde Van Zinderen Bakker een tweedelig 'wij': enerzijds 'wij socialisten', waartoe ook Domela Nieuwenhuis en zijn SDB en *Recht voor Allen* toebehoorden, en 'wij sociaaldemocraten', zonder revolutionairen.⁸²

Iets soortgelijks deed Van der Zwaag in het eerste nummer van het tweede jaargang van *De Klok*: 'Wij zijn sterk door ons vertrouwen in onze geestverwanten, al is de herinnering hiernevens geplaatst, mede een gevolg van de ervaring, dat niet allen die zich geestverwanten *noemen*, dat in waarheid zijn.'⁸³ Bruinsma, Van Zinderen Bakker en Van der Zwaag benoemden niet per se tegenstanders, maar legden eerder 'valse medestanders' bloot. Desalniettemin creëerden zij hiermee

---

⁷⁷ Bruinsma, *Opwekken en overtuigen*, 13-19.

⁷⁸ Ibidem, 19.

⁷⁹ G.L. van der Zwaag, 'Een terugblik en een wensch!', in: *De Klok* 2 (3 januari 1890) 1, 1.

⁸⁰ F.D. Nieuwenhuis, *Nog godsdienst? Reeds godsdienst? Toespraak gehouden in de Evangelisch-Luthersche Kerk te 's Gravenhage op Zondag 25 November 1877 (Den Haag 1878)*, 12.

⁸¹ R. van Zinderen Bakker, *Wenken en wenschen ter bevordering der propaganda voor de arbeiders-beweging* (Kortezwaag 1893) 40.

⁸² Van Zinderen Bakker, *Wenken en wenschen*, 41-43.

⁸³ Van der Zwaag, 'Een terugblik en een wensch!', 1.

zogenaamde 'opposing milieus', zoals Henk te Velde dat noemt in 'The Religious Side of Democracy'. Hiermee geeft de spreker een idee van identiteit aan de toehoorder, van zowel hemzelf, als van de 'ander'. Dit was vaak bevorderlijk voor de democratisering en het collectief in beweging brengen van massa's die voorheen niet het gevoel hadden bij elkaar te horen.⁸⁴

Ook Stienstra zette in de interpretatie van Jelle Dam een 'us' op tegenover een 'them'. Eerst hield hij de arbeiders een spiegel voor, niet ter zelfreflectie, maar om aan te tonen hoe slecht zij er wel niet aan toe zijn. Hiermee deed Stienstra wat Houkes omschreef bij het behandelen van het platform: Stienstra zorgde ervoor dat de arbeiders zichzelf zien in de groep waar zij zich op dat moment fysiek in bevonden, waardoor de urgentie van hun belangen werd benadrukt.⁸⁵ Vervolgens sprak hij over 'de machtigen der aarde (...) die plichten opleggen die [de arbeider] niet kan dragen', of over 'godsdienstige huichelaren'.⁸⁶ Men dient echter het verschil op te merken dat Stienstra, in tegenstelling tot de andere propagandisten, tegenover arbeiders spreekt die zich nog niet bij de arbeidersbeweging hebben aangesloten. Dit verschil is belangrijk, omdat, in de theorie van Te Velde, het vaststellen van 'opposing milieus' een manier is om een collectieve identiteit te creëren voor een groep individuen die voorheen niet het idee had verbonden te zijn. De andere propagandisten spraken in feite al gedefinieerde groepen aan, maar gebruikten uitsluiting als middel om verschillende groepen te verenigen en het eenheidsgevoel van de eigen groep te versterken.

Propagandisten benadrukten tevens het belang van coöperatieve organisatie. Waar de SDAP volgens Van Veldhuizen de partijvorm als een nieuwe en vruchtbare manier zag om belangen te behartigen, voldeed voor de propagandisten de organisatie vaak al. Stienstra predikte de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht: 'Sluit U aan bij den Bond van Algemeen Kies- en Stemrecht. (...) Werkt mede aan de ontworsteling van Uw slavernij. (...) Gij kunt dit als gij wilt. Gij kunt de vruchten plukken van eigen arbeid, als ge wilt.'⁸⁷ Stienstra toonde hiermee de mogelijkheid voor arbeiders tot verbetering van hun lot en het middel daartoe was vereniging,

---

⁸⁴ Te Velde, 'The Religious Side of Democracy', 42-43.

⁸⁵ Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 128.

⁸⁶ J. Dam, *Jeugdherinneringen van Jelle Dam. Ingeleid door Lykele Jansma* (Harkema 2003) 62, 65.

⁸⁷ Dam, *Jeugdherinneringen*, 64-65.

organisatie. Het opstapje naar de partij kwam later, nadat Domela Nieuwenhuis in het parlement zat. Toen benoemden de propagandisten de partijvorm als veelbelovend middel al. Van Zinderen Bakker liet weten hoe ver de Friese arbeidersbeweging was gekomen middels het organiseren van verschillende verenigingen met (lichtelijk) verschillende standpunten en bracht dit nog een stapje verder door te beweren dat verandering doorgevoerd moest worden via partijstrijd in plaats van revolutie.⁸⁸ Hiermee gaf Van Zinderen Bakker te kennen dat hij partij koos tegen de revolutionaire SDB, maar hij gaf hiermee direct het geloof aan dat er heerste in de partijvorm, zoals Van Veldhuizen dat aandroeg. De tekst van Van Zinderen Bakker werd immers slechts een jaar voor de oprichting van de SDAP gepubliceerd. Ook Bruinsma toonde een sterk geloof in organisatie en de partijvorm. Hij benoemde ook het succes van de arbeidersbeweging in Friesland en refereerde telkens aan de SDB, die destijds nog niet zo onder druk lag als dat ze later zou liggen – Domela zat net in het parlement, als de Sociaal Democratische *Partij*. De parlementaire route bood volgens Bruinsma hoop op vooruitgang.⁸⁹ Van Zinderen Bakker beweerde dat ook voor de Friezen de partijvorm het meeste uitzicht bood, omdat de Friezen zich niet snel lieten ompraten door iets ‘zweverigs’ of ‘wolkerigs’.⁹⁰ De partijvorm bood de belofte van praktische vooruitgang op korte termijn.

Het religieuze aspect in het socialisme, zoals eerder dit hoofdstuk besproken, keerde ook terug in de teksten van de propagandisten. De eerste academicus die de Friese arbeidersbeweging in verband bracht met religie was pastor en historicus J.J. Kalma in *Er valt voor recht te strijden* (1978). Kalma zag overeenkomsten tussen de opwinding over de komst van Domela Nieuwenhuis (‘Hij komt! Wie? Domela Nieuwenhuis!! De sociale domeniij!!!’, zo luidde een krantenbericht) en de profetieën van Jezaja (‘Zegt der dochteren van Zion: Zie, Uw Heil komt!’) en Zacharius (‘Zie, Uw Koning komt tot U...’). Bovendien bleven de Friezen Domela als een dominee zien, zelfs nadat hij zijn ambt (en daarmee zijn geloof) in 1879 had neergelegd. De Friezen geloofden dat Domela de verlossing kwam brengen waar zij naar verlangd hadden en Kalma zag in deze religieuze verering (die eerder in dit onderzoek genoemd is) het christendom in het socialisme: ‘De socialistische strijd was een strijd om vrijheid, om

---

⁸⁸ Van Zinderen Bakker, *Wenken en wenschen*, 42-43.

⁸⁹ Bruinsma, *Opwekken en overtuigen*, 37-38.

⁹⁰ Van Zinderen Bakker, *Wenken en wenschen*, 47-48.

gelijke rechten, om die waarden, die via de Bijbel en de kerk waren gaan leven.’⁹¹ Volgens Kalma was de afkeer tegenover het christendom van veel socialisten een klacht tegen het instituut kerk en niet tegen het geloof.⁹²

Domela Nieuwenhuis en Van Zinderen Bakker zagen het net zo. In de preek *Nog godsdienst? Reeds godsdienst?* stelde Domela de vraag of men zonder godsdienst toch zedelijk kon zijn. (Let wel, Domela was nog dominee op dit moment.) Het antwoord lag in het volgende: ‘Is een volk christelijk, het zal moeten blijken niet uit het aantal bedehuizen, dat in stand wordt gehouden, maar uit de rechtvaardiging in de onderlinge verhoudingen.’⁹³ Domela stelde hier het socialisme als de wereldse manifestatie van het christendom. Hij richtte zijn pijlen ook voornamelijk op het instituut kerk dat onrecht gebracht had in tegenstelling tot het geloof zelf⁹⁴, zoals Kalma al zei. Van Zinderen Bakker zag iets soortgelijks. Naast het feit dat hij constant sprak in termen van ‘het goede’, ‘strijd’ (zoals ook in Houkes’ onderzoek naar orthodoxe protestanten naar voren kwam) en ‘ons evangelie’ wanneer het over het socialisme gaat, trok hij ook continue vergelijkingen tussen sprekers en profeten en sprekers en kerkvaders.⁹⁵ Van Zinderen Bakker erkende bovendien dat hij christelijke waarden uitdroeg, maar dat socialisten eerder geneigd zouden zijn deze daadwerkelijk te bewerkstelligen, omdat zij, in tegenstelling tot predikanten van de kerk, niet gecorrumpeerd waren door een maatschappij die geregeerd werd door geld. Socialisten konden daar, volgens Van Zinderen Bakker, doorheen prikken, omdat zij de ‘waarheid’ kenden.⁹⁶

Nieuwenhuis en Van Zinderen Bakker waren zich dus bewust van de positie van het socialisme tegenover religie en drukten dit min of meer expliciet uit. Van der Zwaag, Bruinsma en Stienstra gebruikten veel minder religieuze beeldspraak. Van der Zwaag en Bruinsma zelfs niet impliciet. Uiteraard zullen er christelijke waarden in hun teksten schuilen – de maatschappij was destijds (en is nu nog steeds) doorspekt van christelijke normen. In de theorie van Augusteijn is echter slechts één spreker die impliciet religieuze kenmerken vertoonde en dat was Stienstra:

---

⁹¹ J.J. Kalma, *Er valt voor recht te strijden. De roerige dagen rond 1890 in Friesland* (1978 Den Haag) 22.

⁹² Kalma, *Er valt voor recht te strijden*, 21-22.

⁹³ Nieuwenhuis, *Nog godsdienst? Reeds godsdienst?*, 13-14.

⁹⁴ Ibidem, 4-5.

⁹⁵ Van Zinderen Bakker, *Wenken en wenschen*, 41, 50, 53.

⁹⁶ Ibidem, 50-54.

'Nee! ge hoeft mij niets te vertellen. Ik heb Uwen toestand onderzocht, zonder dat u 't vermoedde en ik wensch hem de wereld bekend te maken, want ik heb toestanden ontdekt die ten hemel schreien, daar waar het schrijnendste leed in doffe berusting gedragen wordt; een berusting bijgebracht door christen-leraars die den godsdienst misbruikten door de hoop in te boezemen, dat God op Zijn tijd zou komen en eens allen druk in geluk veranderen zou. Arbeiders! Ik heb tranen niet kunnen onderdrukken bij 't aanschouwen van Uw leed. En het bloed is mij naar het hoofd gestegen, dikwijls als ik hooren moest, hoe de godsdienst wordt misbruikt door godsdienstige huichelaars. Want zij weten wel beter!'⁹⁷

In deze passage liet Stienstra zien dat hij, ondanks het feit dat hij niet uit de arbeidersklasse afkomstig was, zich alsnog had bekommerd over hun lot. Ondanks het feit dat dit vaak met argwaan werd aangezien, zoals aanvankelijk bij Domela Nieuwenhuis, leken de arbeiders zich mee te laten slepen. Opvallend is de emotie waarmee Stienstra zich uitte tegenover de arbeiders; hij had immers tranen moeten laten om hun lot en werd woedend om de 'godsdienstige huichelaars' die de arbeiders voorliegen. Stienstra schetst hier feitelijk zijn emotionele 'bekering' tot socialisme. Zoals Te Velde al aangaf in 'The Religious Side of Democracy', wordt er binnen het socialisme vaker van 'bekering' gesproken, die zich meestal in drie fases uit: pre-bekering, post-bekering en de bekering zelf. De pre-bekering uit zich meestal in een zoektocht naar het juiste, of in een onbewuste uiting van het onjuiste. De bekering zelf is meestal de meeslepende en emotionele periode waarin het licht gezien wordt, eindigend in de rationele waarheid van het socialisme.⁹⁸ Stienstra toont hier dus niet alleen medelijden met de arbeiders, maar kondigt impliciet de komst van een oplossing aan; hij had gehuild, maar snel zou er verlossing zijn.

Tot slot schuilde er een idee van beschavingsoffensief in de teksten van sommige sprekers, voornamelijk in die van Van Zinderen Bakker. Hij stelde zich elitair op door te spreken over 'betreurenswaardig stompzinnige arbeiders', die zelf zouden bijdragen aan hun onderdrukking en vernedering. Wat Van Zinderen Bakker daar exact mee bedoelde, is onduidelijk. Wel is helder dat hij vond dat de arbeiders moreel onderwezen moesten worden, door de middenklasse (waar hij en de andere

---

⁹⁷ Dam, *Jeugdherinneringen*, 63.

⁹⁸ Te Velde, 'The Religious Side of Democracy', 42.

propagandisten toebehoorden) zelfs.⁹⁹ Van Zinderen Bakker opperde hiermee feitelijk dat er morele codes moesten komen waar de arbeiders zich aan moesten houden, wilden ze participeren in de samenleving die Van Zinderen Bakker voor ogen had. Dit sluit naadloos aan op het beschavingsoffensief dat eind negentiende eeuw werd ingezet: de middenklasse zette verenigingen en activiteiten op voor de arbeiders, waardoor de arbeiders langzaam op voorwaarden van de middenklasse in de maatschappij konden integreren.¹⁰⁰

3.4 Conclusie

Aan het eind van de negentiende eeuw vonden massa en politieke spreker een gemeenschappelijke ruimte in het 'platform', zoals omschreven door Henry Jenson. Hiermee creëerden sprekers een collectieve identiteit voor de groep die zij toespraken en versterkten daarmee hun eigen (politieke) positie. Om dit te bereiken gebruikten zij een bepaald soort retorische vaardigheden, waaronder het definiëren van mede- en tegenstanders. Tevens versterkten socialistische sprekers hun achterban door hun ideologie als nieuwe levensinvulling te presenteren. Het socialisme werd op deze manier in structuur, relaties en wezen een vervanging voor religie. In het taalgebruik van propagandisten kwam die religie regelmatig terug, bij sommige sprekers (Domela Nieuwenhuis, Van Zinderen Bakker) explicieter dan bij anderen (Stienstra). Door middel van een dergelijke retoriek wisten de propagandisten zowel arbeiders als middenklassers aan te sporen tot actie en eenheid.

---

⁹⁹ Van Zinderen Bakker, *Wenken en wenschen*, 53-54.

¹⁰⁰ C. Smit, 'Fatsoenlijk vertier', in: C. Smit (ed.), *Fatsoenlijk vertier. Deugdzame ontspanning voor arbeiders na 1870* (Amsterdam 2008) 208-237, 221-224.

Conclusie

Sprekers en propagandisten wisten het ongeorganiseerde, richtingloze geheel van de arbeidersbeweging een stem te geven, te organiseren, en bijeen te rapen. De arbeidersbeweging in Friesland bestond lange tijd uit kleinere, vruchteloze en besluiteloze vereniging, die voornamelijk vergaderden, maar weinig concreet klaarspeelden. Tot het moment dat Ferdinand Domela Nieuwenhuis in Friesland kwam. Hij inspireerde zowel arbeiders als burgers in dergelijke mate dat meerdere propagandisten opstaan, waaronder de vier grote propagandisten van Friesland: Geert van der Zwaag, Tjeerd Stienstra, Vitus Bruinsma en Rindert van Zinderen Bakker. Zij zorgden er in meer of mindere mate voor dat de arbeiders, die zich dus tot nog slechts hadden verenigd in kleine sociëteiten, zich provinciaal gingen verenigen voor het doel van algemeen kiesrecht. De propagandisten spraken niet alleen arbeiders toe, maar ook vergaderingen, waarin zij boodschappen van eendracht en samenwerking verkondigden, in de hoop een vruchtbaar socialistisch collectief te bewerkstelligen. Dat lukte aardig, het hoogtepunt lag bij de oprichting van de Sociaal Democratische Bond in 1882. Verdeeldheid heerste weer wanneer Domela Nieuwenhuis door het Friese Schoterland niet herkozen werd. Nieuwenhuis voelde zich verraden door de Friezen die hem ooit zo vereerd hadden en zijn SDB kreeg vervolgens een sterker anarchistisch karakter. De discussie die de kleinere arbeidersvereniging zo had gestagneerd, namelijk over parlementair of anti-parlementair socialisme, keerde weer terug en leidde tot een scheur in de 'oude beweging'. Dit leidde uiteindelijk tot de oprichting van de SDAP in 1894, waarna de meeste sprekers en propagandisten zich grotendeels terugtrokken uit de georganiseerde socialistische politiek. Lokaal bleven de propagandisten in meer of mindere mate politiek actief.

De sprekers wisten in de tijd dat zij hoogtij vierden een retoriek aan te houden waarmee zij hun aanhouders konden meeslepen. Hiermee brachten zij hele groepen in beweging. Tevens zorgde dit voor de vorming van een collectieve identiteit onder de arbeiders en leden van de arbeidersbewegingen. Zo'n identiteit en organisatorische structuur had vaak religieuze trekken, waardoor de arbeidersbeweging een levensinvulling voor haar leden werd en de sprekers werden de profeten van die levensinvulling. Dit komt concreet naar voren in de nadere

bestudering van individuele redes. Dit onderzoek heeft bijgedragen aan de historiografie door zich voornamelijk te richten op de oude beweging vóór de oprichting van de SDAP en de rol van sprekers en propagandisten uit te lichten in de opkomst van de arbeidersbeweging. Daarbij heb ik geprobeerd met een meer cultuurhistorische blik naar de tot voorheen voornamelijk sociaal-economische historiografie. Gebrekkig aan dit onderzoek was de beperkte historiografie wat betreft de arbeidersbeweging in Friesland, met name wat de oude beweging van voor 1894 betreft. Tevens heb ik slechts een beperkt aantal bronnen kunnen gebruiken door gebrek aan gepubliceerde redes. Vervolgonderzoek zou zich eventueel meer kunnen richten op de collectieve identiteit die de arbeiders werd voorgeschreven. Wat voor rol werd hen toegekend? Welke retoriek werd daarvoor gebruikt? Voor nu is duidelijk geworden dat sprekers en propagandisten een spil waren in de arbeidersbeweging in Friesland, waarmee ze, versterkt door hun 'religieuze' retoriek, arbeiders wisten te verenigen en te organiseren, waarmee zij concrete stappen konden zetten. Arbeiders voelden zich dermate meegesleept dat zij wel moesten participeren. Zij hadden immers 'nooit zoiets gehoord'.

Bibliografie

- Augusteijn, J., Dassen, P. en Janse, M., 'Introduction: Politics and Religion', in: Augusteijn, J., Dassen, P. en Janse, M., (ed.), *Political Religion Beyond Totalitarianism. The Sacralization of Politics in the Age of Democracy* (Londen 2013) 1-14.
- Bermeo, N., en Nord, P., *Civil Society Before Democracy. Lessons from Nineteenth Century Europe* (New York 2000).
- Bos, Dennis, 'Oproer en overleg: socialisten tussen conflict en consensus', in: Bos, Dennis, Ebben, Maurits en Velde, Henk te (red.), *Harmonie on Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2008) 152-175.
- Bymholt, B., *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland (1894)* (Amsterdam 1976).
- Dam, J., *Jeugdherinneringen. Ingeleid door Lykele Jansma* (Harkema 2003).
- Filonova, D., "'Een daad van eenvoudige rechtvaardigheid." Het socialisme van Geert van der Zwaag en zijn lidmaatschap van de Tweede Kamer' (Leiden 2015).
- Frieswijk, J., 'Biografische aspecten van de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging in Friesland', in: *It Beaken* 71 (2009) 1, 13-44.
- Frieswijk, J., 'Een socialisties propagandist in revolutionaire jaren: Biografie van Tjeerd Stienstra (1859-1935)', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 2 (1976) 4, 219-256
- Frieswijk, Johan, *Socialisme in Friesland. 1880-1900* (Amsterdam 1977).
- Frieswijk, J., 'STIENSTRA, Tjeerd' (versie 31 mei 2015), <http://hdl.handle.net/10622/561A412F-92B2-42D4-B4CB-BE4C552A5D4F> (26 mei 2016).
- Frieswijk, J., 'ZWAAG, Geert Lourens van der' (versie 23 mei 2002) <http://hdl.handle.net/10622/62796290-D7B2-4E04-BBE8-A6E9B732FF0A> (27 mei 2016).
- Frieswijk, J., 'ZINDEREN BAKKER, Rindert van' (versie 23 mei 2002) <http://hdl.handle.net/10622/1C863F92-4C75-4DF2-85A4-E9FF3F015300> (3 juni 2016).
- Groothuizen, Jolijn, Bos, Dennis, 'Religious Aspects of Socialist Imagery , c. 1890-2000. A Visual Essay', in: Augustijn, J., Dassen, P. en Janse, M. (ed.), *Political Religion Beyond Totalitarianism. The Sacralization of Politics in the Age of Democracy* (Londen 2013) 101-115.
- Hagen, P., *Politicus uit hartstocht: biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 2011) 268-271.

Harmsen, G., 'NIEUWENHUIS, Ferdinand' (versie 19 januari 2007)
<http://hdl.handle.net/10622/23C2AB7B-491A-4B8E-B0A5-7487F09732F6> (27 mei 2016).

Hoffmann, Stefan-Ludwig, *Civil Society: 1750-1914* (London 2006).

Houkes, A., *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie 1850-1900* (Amsterdam 2009).

Hulst, H. van, Pleysier, A. en Scheffer, A., *Het Roode Vaandel volgen wij. Geschiedenis van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij van 1880 tot 1940* (Alphen a.d. Rijn 1969).

Kaal, H.G.J., 'Constructing a socialist constituency. The social democratic language of politics in the Netherlands, c. 1890-1950', *Archiv für Sozialgeschichte* 53 (2013) 175-202.

Kalma, J.J., *Er valt voor recht te strijden. De roerige dagen rond 1890 in Friesland* (1978 Den Haag).

Klaver, I., *Herinneringen van een friese landarbeider. Enkele opgetekende zaken uit het jongste verleden tot 1925* (Nijmegen 1974).

Mellink, A., 'BRUINSMA, Vitus' (versie 18 april 2015)
<http://hdl.handle.net/10622/86D40887-CABC-4D88-8627-03FC2F12BC69> (3 juni 2016).

Mellink, A., 'Vitus Bruinsma, pionier van het socialisme in Friesland', in: Giele, J. (ed.), *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1976* (Nijmegen 1976) 140-156.

Smit, C., 'Fatsoenlijk vertier', in: Smit, C. (ed.), *Fatsoenlijk vertier. Deugdzame ontspanning voor arbeiders na 1870* (Amsterdam 2008) 208-237.

Spyksma, J., 'Geert van der Zwaag: politicus zonder partij', in: J. Spyksma, *Het onvoltooide Friesland: honderd-en-drie portretten van Friezen die het verschil probeerden te maken* (Sumar 2010) 108-110.

Terpstra, Pieter, *Opkomst en strijd van de arbeidersbeweging in Friesland* (Leeuwarden 1978).

Velde, Henk te, 'The Religious Side of Democracy: Early Socialism, Twenty-First Century Populism and the Sacralization of Politics', in: Augustijn, J., Dassen, P. en Janse, M. (ed.), *Political Religion Beyond Totalitarianism. The Sacralization of Politics in the Age of Democracy* (Londen 2013) 33-55.

Velde, Henk te, *Sprekende politiek. Redenaars en hun publiek in de parlementaire gouden eeuw* (Amsterdam 2015).

Veldhuizen, Adriaan van, 'A Grassroots Sacred Socialist History. Dutch Social Democrats (1890-1920), in: Augustijn, J., Dassen, P. en Janse, M. (ed.), *Political Religion Beyond Totalitarianism. The Sacralization of Politics in the Age of Democracy* (Londen 2013) 115-137.

Veldhuizen, Adriaan van, *De Partij: over het politieke leven in de vroege S.D.A.P.* (Leiden 2015).

Vliegen, W.H., *De dageraad der volksbevrijding: schetsen en tafreelen uit de socialistische beweging in Nederland* (Amsterdam 1905).